

Stella Goldgart

POWIEŚCI ALEKSANDRA WELTMANA PO STU LATACH

W styczniu 1970 r. upłynęło sto lat od śmierci Aleksandra Weltmana. Pisarz ten, w dobie obecnej niemal zupełnie zapomniany, w swoim czasie cieszył się wielką popularnością i należał do najbardziej płodnych i poczytnych przedstawicieli beletrystyki rosyjskiej w latach trzydziestych i czterdziestych XIX w. Na te właśnie lata przypadł rozkwit jego sławy; w tym czasie nazwisko Weltmana pojawiało się często na szpaltach gazet i czasopism, a jego utwory były nie tylko szeroko dyskutowane, ale stawiane obok dzieł koryfeuszy ówczesnej literatury. W ostatnim dwudziestoleciu życia pisarza jego popularność spadła jednak gwałtownie, a po śmierci twórczość jego uległa natychmiastowemu niemal zapomnieniu. Przypomniano pisarza dopiero w Związku Radzieckim wznowieniami dwu jego utworów: noweli satyryczno-obyczajowej Roland Szalony¹ oraz powieści społeczno-psychologicznej Salomea². Kilku literaturoznawców radzieckich /Jefimowa, Buchstab, Granin, a przede wszystkim Pieriewierzew/ zajęło się spuścizną autora Salomei. Wyniki ich badań zamykają się w ramach kilku artykułów poświęconych różnym aspektom twórczości pisarza³. Spośród tych badaczy jedynie W. Pieriewierzew opracował syntetyczną koncepcję interpretacji całokształtu działalności literackiej autora Rolanda szalonego. Nicia przewodnią stała się dlań teza o prekursorstwie Weltmana w stosunku do Dostojewskiego. Teza ta, skądinąd śmiała, ciekawa i odkrywczą, została jednak przez Pieriewierzię stanowczo przejaskrawiona; nadto można ją odnieść jedynie do części dorobku autora Salomei. Wszzechstronnej i wyczerpującej monografii dotąd się Weltman nie doczekał.

Rocznica zgonu pisarza skłania do refleksji na temat wartości całej jego spuścizny literackiej z punktu widzenia dzisiejszego czytelnika. Dorobek Weltmana zasługuje na uwagę z wielu różnych względów; i jako świa-

dectwo zamiłowań i gustów epoki, istna rekwizytornia popularnych w tym czasie tematów, idei, chwytów literackich, i jako dzieło poniekąd prekursorskie, i wreszcie dla swych niewątpliwych walorów ideowych i artystycznych.

Aleksander Fomicz Weltman żył w latach 1800-1870. Wywodził się z niezamożnej rodziny szlacheckiej pochodzenia szwedzkiego. Nauki pobierał w tzw. Szkole Kwatermistrzów. W latach 1817-1831 pełnił służbę czynną w armii carskiej, głównie na terenie Podola i Besarabii. W r. 1831 opuścił armię i poświęcił się działalności literackiej. Równocześnie od r. 1842 aż do śmierci zajmował stanowisko początkowo wicedyrektora, a następnie dyrektora Zbrojowni Kremłowskiej. Mieszkał w Moskwie, gdzie był postacią powszechnie znaną i szanowaną.

Autor Salomei to osobowość nad wyraz bogata. Odznaczał się encyklopedyczną niemal wiedzą i renesansową wręcz wszechstronnością zainteresowań. Już jako siedemnastoletni młodzieniec wydał podręcznik arytmetyki⁵. Zajmował się archeologią, etnografią, historią, geografiam, językoznawstwem. Był poliglota i zamiłowanym lingwistą. Uprawiał rysunek i muzykę, parał się techniką i na tym polu dokonał kilku wynalazków. Jako literat był również płodny i wszechstronny. Trudnił się krytyką i publicystyką, tłumaczył /m.in. Sen nocy letniej⁶ i Słowo o wyprawie Igora⁷/. Był redaktorem kilku almanachów. Pisał wiersze, poematy, dramaty, libretta operowe, nowele, powieści podróżnicze, historyczne, obyczajowe. Ulegał najroczmaitszym wpływom - czerpał natchnienie z ustnej poezji ludowej i z dzieł literatury rodzimej oraz obcej, korzystał z doświadczeń romansu awanturniczego, sentymentalizmu, romantyzmu, szkoły naturalnej, powieści antynihilistycznej. Przy tak licznych i różnorodnych zainteresowaniach nie mógł uniknąć pewnego eklektyzmu i dyletantyzmu, a wielka ilość drukowanych prac odbiła się niezbyt korzystnie na ich poziomie. W nauce wysunął szereg bezpodstawnych, nieraz wręcz nonsensownych hipotez. Jako pisarz był artystą nader nierównym. Łączył - nie zawsze szczęśliwie - elementy rozmaitych konwencji i poetyk, toteż w jego utworach obok niewątpliwych osiągnięć, a nawet odkryć artystycznych można natrafić i na mechaniczne powielanie popularnych wzorców. Nie zawsze też umiał przeprowadzić ścisłą granicę między swą działalnością naukową a literacką - ze szkodą dla obu tych dziedzin swej twórczości.

Poglądy społeczno-polityczne Weltmana miały charakter zdecydowanie zachowawczy, zbliżony do ideologii przedstawicieli tzw. "oficjalnej ludowości" oraz słowianofilów. Autor Salomei występował jako rzecznik patriarchalnej tradycji i zhierarchizowanego ustroju społecznego, a przeciwnik mieszczańskiej cywilizacji Zachodu z jej racjonalizmem i indywidualizmem. Jego ideał społeczny można określić mianem konserwatywnej utopii. Te za-

łożenia teoretyczne nie przeszkadzały mu w przyjaźni z ludźmi o odmiennym światopoglądzie. Jako człowiek o nieskazitelnym charakterze cieszył się sympatią i szacunkiem przedstawicieli różnych kierunków i ugrupowań, choć upór, z jakim głosił swe absurdalne nieraz koncepcje, zjednał mu opinię dziwaka. Zresztą obiektywna wymowa dzieł pisarza była głębsza i bardziej wieloznaczna od jego poglądów. W podtekście utworów można się doszukać nowatorskich niekiedy treści, podczas gdy oficjalne wypowiedzi autora sprowadzają się do banalnych w swej oczywistości truizmów lub też mają charakter zdecydowanie wsteczny.

W spuściźnie literackiej Weltmana najwazniejszą rolę odgrywają powieści, zarówno z uwagi na ilość, jak i na poziom ideowy i artystyczny. Weltman - poeta i dramaturg - tworzył dzieła wtórne, w duchu epigońskiego romantyzmu. Najpełniej wypowiedział się w prozie powieściowej i w tej dziedzinie należy się doszukiwać trwałego i oryginalnego wkładu pisarza do literatury ojczyznej.

Cała działalność literacka Weltmana da się podzielić na trzy okresy. Pierwszy z nich przypada na lata 1830-1836, kiedy pisarz znajdował się pod wpływem romantyzmu. Okres drugi, obejmujący lata 1837-1845, ma charakter przejściowy: Weltman waha się między romantyczną a realistyczną wizją rzeczywistości. W okresie trzecim /lata 1846-1870/ powstają utwory utrzymane w konwencji realistycznej. Droga twórcza Weltmana stanowi więc odbicie zasadniczych prawidłowości rozwoju literatury rosyjskiej czy nawet europejskiej poczynając od lat trzydziestych XIX w.

Powieści napisane w każdym z wymienionych okresów zawierają specyficzne wartości. W okresie pierwszym daje się stwierdzić u pisarza wybitny talent baśniotwórcy, który zjednał mu u współczesnych miano "czarodzieja". Przejawia się on szczególnie jaskrawo w zastosowaniu do powieści historycznych. Łącząc dwa tak popularne w dobie romantyzmu gatunki, jak baśń fantastyczna i powieść historyczna, Weltman tworzy jak gdyby nowy gatunek literacki, który można określić jako baśń historyczną lub powieść historyczno-fantastyczną. Jego najlepsze utwory tego rodzaju to Kościelny nieśmiertelny /1833/⁸, Światosławicz wychowanek złych sił /1835/⁹ i Przodkowie Kalimerosa. Aleksander Filipowicz Macedoński /1836/¹⁰. Akcja dwu pierwszych powieści dzieje się na Rusi średniowiecznej, trzeciej zaś - w starożytnej Grecji, dokąd się autor wyprawił w poszukiwaniu przodków mołdawskiego poczmistrza.

W latach 20 - 30-tych XIX w. powieść historyczna była w Rosji - podobnie jak w całej Europie - gatunkiem niezmiernie popularnym i żywotnym. Była to przede wszystkim powieść w duchu Waltera Scotta, a więc narracja o dziejach fikcyjnych postaci, rzucona na szeroko rozbudowane tło historyczne. Ten typ powieści występował w najrozmaitszych odmianach. Pod pió-

rem Zagoskina czy Bułharyna przeistaczał się w przepojone dydaktyzmem i oficjalnym patriotyzmem obrazki z dziejów ojczyстых. Marliński pisał pełne patosu i melodramatycznych efektów romanse historyczne. Puszkina realistycznie odtwarzał obyczajowość minionych epok i mentalność ich przedstawicieli, na materiale wydarzeń historycznych stawiał problemy filozoficzne i społeczne. Gogol stworzył epopeję z dziejów Kozaczyzny, łącząc dbałość o koloryt historyczny z romantyczną idealizacją bohaterskiej przeszłości.

Powieści Weltmana nie mieszczą się w żadnej z wymienionych grup. Legenda, mit, baśń występują w nich na równych prawach z realistycznym wizerunkiem rzeczywistości, a nadto stają się narzędziem oceny i interpretacji tej rzeczywistości, środkiem wyrażenia koncepcji historyzoficznych czy zobrazowania procesów i zjawisk psychologicznych. Można w nich wyodrębnić jakby trzy warstwy: dokument historyczno-obyczajowy, baśń poetycką oraz ironię, której ostrze zostało skierowane zarówno w stronę rzeczywistości, jak i pod adresem baśni. Dwa porządki - realny i fantastyczny - bezustannie przenikają się w nich nawzajem. Autor występuje w roli apologety i zarazem krytyka obu tych porządków: to kompromituje rzekome "cuda" poprzez ukazanie ich realistycznej podszewki, to rehabilituje iluzję, marzenie, ułudę, stwarza warunki do ich triumfu nad poziomą codziennością wbrew logice faktów.

Historyczna warstwa powieści to przede wszystkim precyzyjne odtworzenie realiów epoki. Baśnie weltmanowskie obfitują w drobiazgowo, nieraz wręcz przeładowane szczegółami opisy wnętrza, ubiorów, posiłków, przedmiotów codziennego użytku. Psychika większości postaci została wiarygodnie umotywowana i osadzona w konkretnej rzeczywistości historycznej. Na tym tle rozwija się baśniowa fabuła, obfitująca w niezwykle, cudowne wydarzenia. Szereg wątków ma charakter fantastyczny; w akcji uczestniczą złe i dobre duchy. Autor posiada bogatą wyobraźnię i budzącą podziw erudycję. Przetwarza i łączy motywy zaczerpnięte z mitologii greckiej, germańskiej, słowiańskiej, wschodniej, z folkloru rosyjskiego, skandynawskiego, serbskiego.

Dialektyka rzeczywistości i fikcji, marzenia i faktu, snu i jawy różnie się kształtuje w poszczególnych powieściach. W Kościeju realizuje się ona poprzez losy głównego bohatera, niepoprawnego marzyciela, który usiłuje wcielić baśń w życie. Komentarz autorski oscyluje między ironicznym potępieniem postawy marzyciela a gloryfikacją potęgi wyobraźni. W Światosławiczu pierwiastek baśniowy pełni funkcję mitotwórczą. Akcję utworu tworzą równoległe dzieje dwu braci-sobowótów, których postacie uosabiają dwa pierwiastki w dziejach Rusi: chrześcijański i pogański, a w planie szerszym, filozoficznym - dobro i zło. Dzieje Włodzimierza, księcia Rusi

w X w., tworzą historyczną warstwę powieści. Losy jego rzekomego brata Swiatosławicza, porwanego przez złe duchy i przez nie wychowywanego na narzędzie w ich odwiecznej walce z siłami dobra, składają się na pełną poezji baśń o człowieku, opanowanym przez demoniczne potęgi, a przy tym rwącym się do normalnego ludzkiego szczęścia i miłości. W Aleksandrze Filipowiczu Macedońskim tematyka historyczna została potraktowana "z przy-mrużeniem oka". Powieść obfituje w anachronizmy; pomieszanie elementów różnych epok i kultur daje efekty komiczne; uderza marionetkowość postaci historycznych; zarówno autor, jak i bohaterowie uświadamiają sobie "zabawę w starożytność". Krytyka dziewiętnastowieczna uznała powieść za dowcipną igraszkę pozbawioną głębszego sensu. Dzisiejszy czytelnik może się w niej doszukać sceptycznej wizji całokształtu dziejów ludzkości.

Baśnie historyczne Weltmana odznaczają się specyficznym urokiem. Uderza bogata fantazja autora i jego poczucie humoru. Przeżycia bohaterów i opisy krajobrazów są owiane prawdziwą poezją. Kościęj i Swiatosławicz z uwagi na barwny, ozdobny styl, melodyjną kadencję zdań, nasycenie motywami malarskimi i muzycznymi mogą być uznane za klejnoty prozy romantycznej. Aleksander Macedoński może się kojarzyć w naszych czasach z niektórymi utworami Dürrenmatta, a nawet z takimi arcydziełami prozy baśniowo-historycznej, jak Wybraniec T. Manna.

W drugim okresie swej twórczości Weltman usiłuje się zmierzyć z tematyką współczesną, ale nie potrafi jeszcze odtworzyć otaczającej rzeczywistości inaczej niż w kategoriach romantyczno-baśniowych. W powieściach tego okresu realistyczny obraz stosunków społeczno-obyczajowych staje się tłem dla romantycznej intrygi lub fantastycznej baśni. W rezultacie powstają dziwaczne, pełne melodramatycznej przesady utwory, jak np. powieść Generał Kalimeros /1840/¹¹, w której na tle obrazu wojny 1812 r. autor przedstawia potajemną miłość Napoleona i arystokratki rosyjskiej.

Niekiedy jednak Weltmanowi udaje się połączenie motywów realistycznych i baśniowych, przypominające wczesną twórczość Gogola. Tego rodzaju "romantyczny realizm" występuje w powieści Serce i dumka /1838/¹², w której siły nadprzyrodzone ingerują w świat przedstawionych z prawdziwą pasją satyryczną stosunków panujących w "wielkim świecie" stolicy i w prowincjonalnym miasteczku. W planie realistycznym o wartości utworu decyduje świetna satyra obyczajowa, w planie zaś baśniowym - przekonujące ukazanie, poprzez fantastyczną fabułę, rozdwojenia duchowego głównej bohaterki, złożoności i sprzeczności jej życia wewnętrznego. Synteza elementów realizmu i romantyzmu składa się na pełną uroku całość.

W tym okresie w twórczości pisarza dochodzi do głosu problematyka etyczna. Miejsce ironii zajmuje postawa moralisty. Weltman roztrząsa takie kwestie, jak odpowiedzialność człowieka za swe czyny, konieczność har-

monii między sferą emocjonalną a intelektualną w psychice ludzkiej. Ta właśnie problematyka decyduje o znaczeniu powieści Nowy Jemiela /1845/¹³. Naiwna, pełna nieprawdopodobieństw i niekonsekwencji fabuła tej powieści nie przesłania doniosłości poruszonych w niej zagadnień. Na przykładzie losów naiwnego prostaka o złotym sercu, który otaczających go "normalnych", "rozsądnych" ludzi przerasta czystością duszy i siłą charakteru, pisarz oskarża współczesne mu społeczeństwo i równocześnie tworzy swój pozytywny ideał człowieka.

W trzecim okresie twórczości Weltmana powstaje jego czołowe dzieło, jak gdyby synteza i ukoronowanie całej jego działalności literackiej. Jest to cykl powieściowy Przygody zaczerpnięte z morza życia. Składają się nań powieści: Salomea/1848/¹⁴, Cudak /1849/¹⁵, Wychowanka Sara /1862/¹⁶, Szczęście-nieszczęście /1863/¹⁷. W archiwach pisarza znajduje się rękopis gotowej do druku powieści pt. Wychowanek¹⁸, która w moim przekonaniu powstała pod koniec życia Weltmana jako piąty tom cyklu¹⁹.

Każda powieść stanowi odrębną całość, łączy je jednak nie tylko wspólny tytuł. W poszczególnych pozycjach cyklu powtarzają się niektóre postacie i wątki, a przede wszystkim rzuca się w oczy podobieństwo treści i problematyki. Wszędzie na tle wszechstronnego obrazu życia społeczeństwa rosyjskiego w pierwszej połowie XIX w. autor przedstawia losy jednostek dziwnych, wyjątkowych, zagubionych w otaczającym świecie. Dąży on przy tym do ogarnięcia całokształtu życia współczesnego społeczeństwa - podobnie jak Balzak w Komedii ludzkiej.

Przygody stanowią próbę stworzenia prozy nowego typu, wykorzystującej doświadczenia romansu awanturczego i powieści społeczno-psychologiczno-obyczajowej. Na gruncie europejskim taką prozą posługiwał się Dickens. Wśród wielkich pisarzy rosyjskich uprawiał ją po mistrzowsku Dostojewski, nie bez wpływu Weltmana, co trafnie dostrzegł Pieriewierzew.

Od strony formalnej cechuje ten typ powieści kompozycja, zapożyczona z romansu awanturczego: zawiła, skomplikowana, chaotyczna. W Przygodach liczne wątki krzyżują się ze sobą; motorem akcji jest przypadek; fabuła obfituje w rażące nieprawdopodobieństwa, qui pro quo, zagadki i mistyfikacje, a nieoczekiwane zwroty i przeskoki w losach bohaterów nadają jej charakter dynamiczny i dramatyczny. Taka kompozycja harmonizuje z charakterem odmalowanego w powieściach życia społeczeństwa w dobie rozkładu tradycyjnych więzi międzyludzkich i żywiołowego kształtowania się stosunków opartych na władzy pieniądza: życia burzliwego, nieustabilizowanego, w którym wyjątek staje się regułą, a przypadkowość zostaje podniesiona do rangi jakiejś wyższej prawidłowości. Do takiego życia wybitnie nadaje się metafora wzburzonego morza. Podobnie poprzez bezustanne mistyfikacje swych bohaterów pisarz demaskuje fałsz i pozę w życiu całego społeczeństwa.

Problematyka cyklu jest bogata i różnorodna. Autor porusza szereg zagadnień natury socjologicznej, filozoficznej, psychologicznej. Przede wszystkim charakteryzuje sytuację różnych środowisk i grup społecznych - arystokracji, szlachty, kupiectwa, urzędników, inteligencji, ludu. Mówi również o różnych narodach zamieszkujących ówczesne Imperium Rosyjskie, jak Polacy, Żydzi, Mołdawianie czy osiadli w Rosji Niemcy i Francuzi. Zajmuje się kwestią kobiecą, wychowaniem młodzieży, w latach czterdziestych włącza się do aktualnej wówczas polemiki między słowianofilami a okcyden-talistami, a w latach sześćdziesiątych - do polemiki wokół nihilizmu. Zastanawia się nad wzajemnym stosunkiem jednostki i społeczeństwa, natury i cywilizacji, Rosji i Europy Zachodniej, nad sensem życia ludzkiego. We wszystkich tych dziedzinach czyni szereg słusznych i wnikliwych obserwacji, ale uogólniając je popada w jednostronność lub bezkrytycznie powta-rza obiegowe sądy. W życiu społecznym potrafi jednakże zauważyć takie zja-wiska, jak degradacja arystokracji, awans stanu trzeciego, kryzys trady-cyjnej moralności, pojawienie się nowego bohatera - "rycerza przemysłu", awanturnika a zarazem człowieka interesu. Dostrzega krzywdę społeczną w jej najbardziej ostrej, jaskrawej postaci, stwierdza ucisk mas ludowych, które przedstawia jako najzdrowszą pod względem fizycznym i moralnym war-stwę społeczną. Przyczyn wszystkich tych zjawisk doszukuje się jednak wy-łącznie w uleganiu zgubnym wpływom cywilizacji zachodniej, w odejściu od patriarchalnej tradycji. Toteż zdecydowanie potępia cywilizację wielko-miejską, idealizuje zaś żywot patriarchalnego kupca czy ziemianina, a sto-sunki między wsią a dworem przedstawia w barwach idyllicznych. Swym roda-kiem przeznaczają specjalne miejsce w dziejach ludzkości, podczas gdy repre-zentantów innych narodów przedstawia w sposób jednostronny i nieraz krzyw-dzący. Niemiec jest u Weltmana zawsze sentymentalnym, ale i praktycznym filistrem, Francuz - sceptycznym wolnomyślicielem, Polak - pełnym uroku, ale niebezpiecznym awanturnikiem, Żyd - człowiekiem interesu lub wywro-towcem. Pisarz zdaje się w pełni aprobować politykę rządu carskiego w sto-sunku do mniejszości narodowych, nie dostrzega ucisku Polaków czy Mołda-wian. Nie rozumie również istoty nihilizmu. Ideologię buntu i protestu społecznego określa jako niebezpieczną chorobę, a jej wyznawców - jako ludzi doszczętnie zdeprawowanych. Jednym słowem, wykazuje brak zrozumie-nia dla postępu społecznego i kulturalnego.

Wszystkie te ograniczenia światopoglądowe nie przeszkadzają trafno-ści poszczególnych spostrzeżeń. Pisarz kreśli pełne wigoru sceny obczy-ajowe, precyzyjnie i ze znajomością rzeczy odtwarza najrozmaitsze dziedzi-ny życia codziennego. Zawarty w Przygodach obraz rzeczywistości rosyj-skiej, choć tendencyjnie zabarwiony, jest jednak żywy i bogaty, obfituje w doskonale podpatrzone szczegóły. Autor wzbogaca tematykę ówczesnej po-

wieści społeczno-obyczajowej przez włączenie realiów mołdawskich lub charakterystykę środowiska żydowskiego. Na śmielsze syntezy interpretacyjne go nie stać, ale bogactwo realiów, cała "rzeczowa dokumentacja" powieści przywodzi na myśl najlepsze tradycje szkoły naturalnej.

W podtekście utworów można się doszukać ciekawej problematyki psychologicznej. Główne postacie cyklu to złożone, wieloznaczne indywidualności, targane sprzecznościami wewnętrznymi. Obrazując ich życie duchowe autor zdaje się antycypować zdobycze nowoczesnej psychologii. Zwraca uwagę na takie zjawiska - nie nazywając ich oczywiście po imieniu - jak rola podświadomości w psychice ludzkiej, związek między psychologią a fizjologią, różnego rodzaju kompleksy, ambiwalencja uczuć. Bohaterom Przygód nie jest obce manifestowanie przeżyć duchowych za pośrednictwem objawów fizjologicznych /np. ucieczka w chorobę/, dążenie do kompensacji poczucia małej wartości własnej; projekcją ich marzeń i dążeń stają się sny, wizje, halucynacje. Szczególnie interesuje pisarza psychika jednostki niezrównoważonej, na pograniczu patologii. Na kartach poszczególnych pozycji cyklu pojawiają się liczni dziwacy, przedwcześnie dojrzałe dzieci, ludzie o duszy chorobliwie rozdwojonej. Wszystkie te odchylenia od normy występują u jednostek najciekawszych, najbardziej skomplikowanych - podobnie jak później u ulubionych bohaterów Dostojewskiego.

Obszerne miejsce zajmuje w cyklu weltmanowskim problematyka eudajmonistyczna. Pisarz analizuje różne koncepcje szczęścia, wykazuje jego zależność zarówno od czynników zewnętrznych, jak i od psychicznych dyspozycji jednostki. Szczęście, rozumiane jako posiadanie dóbr materialnych i zaszczytna pozycja społeczna, nazywa ironicznie "szczęściem-nieszczęściem". Nie uznaje też szczęścia dramatycznego, polegającego na walce, na dążeniu do szczytnych celów. Ideałem Weltmana jest szczęście sielankowe, spokojne życie na łonie natury, z dala od zgiełku i wrzawy cywilizacji wielkomiejskiej, skromne, ale opromienione przyjaźnią i miłością ognisko rodzinne. Taka idylla staje się udziałem ulubionych bohaterów pisarza, ale nie jako ukoronowanie ich działalności - raczej w nagrodę za cierpliwe i pokorne podporządkowanie się losowi. W koncepcjach autora Cudaka odzywają się echa arystotelesowskiego ideału "złotego środka", etyki chrześcijańskiej z jej kultem cierpienia i pokory oraz mniemań słowianofilów o sielankowej rzekomo naturze Rosjanina.

W literaturze rosyjskiej XIX w. problematyka eudajmonistyczna cieszyła się dużą popularnością. Postępowi pisarze rosyjscy w zasadzie uważają szczęście sielankowe za niegodne prawdziwego człowieka. W powieści Gonczarowa Obłomow autor kompromituje marzenia tytułowego bohatera, człowieka słabego i biernego, o takim właśnie szczęściu. Podobnie Pomiałowski w powieści Mieszczańskie szczęście demaskuje nudę i pływającą drobnomiesz-

czańskiej idylli. W innych utworach sielanka bywa udziałem bohaterów nie najwyższej rangi, ludzi zacnych, ale ograniczonych /Marfińka i Wikientjew w Urwisku Gonczarowa, skromni bohaterowie wczesnych komedii Ostrowskiego/. Ulubionym bohaterom Turgieniewa, Gonczarowa czy innych pisarzy nieodzownym warunkiem szczęścia wydaje się życie czynne, aktywne, użyteczne dla ogółu. Na tym tle minimalizm eudajmonistyczny Weltmana świadczy o jego ograniczonych horyzontach i braku zrozumienia dla wartości, które realizują się w walce. Udało się natomiast autorowi Szczęścia-nieszczęścia przekonująco ukazać względną obiegowych pojęć eudajmonistycznych, paradoksy losu ludzkiego, a także dać interesujące studium psychologiczne przeżyć człowieka przytłoczonego brzemieniem niepożądanych sukcesów życiowych.

Podstawowym założeniem weltmanowskiej filozofii, jej kamieniem węgielnym jest przeciwstawienie natury i kultury. Pisarz głosi pochwałę zdrowego, naturalnego trybu życia, a cywilizację mieszczańską obarcza winą za fizyczną i moralną degenerację ludzkości. Ta antynomia natury i kultury stanowiła jeden z ważkich przedmiotów sporu między okcydentalistami - zwolennikami technicznego i kulturalnego postępu - a słowianofilami, w których ideologii łączność z naturą, powrót do "gleby", kult patriarchalnej prostoty należały do głównych tez. Autor Salomei całkowicie się w tym wypadku solidaryzuje ze słowianofilami. Etyka jest dla Weltmana przede wszystkim sprawą tradycji. Występuje on jako rzecznik umiaru, równowagi, kompromisu między potrzebami jednostki a wymogami zbiorowości. Za cnoty kardynalne uważa skromność, umiarkowanie, altruizm /w granicach rozsądku/, cierpliwość i pokorę. Na szczęście dla wartości literackich cyklu najciekawsze postacie nie mieszczą się w ramach tak prozaicznie zakreślonego ideału etycznego.

Problem stosunków wzajemnych między jednostką a społeczeństwem występuje w Przygodach przede wszystkim od strony zagadnienia alienacji. W każdej pozycji cyklu powtarza się wręcz obsesyjnie postać wybitnej jednostki, która nie może znaleźć sobie miejsca w otaczającym społeczeństwie i popada z nim w konflikt. To wyobcowanie ma swoje uzasadnienie. Podlegają mu jednostki zdeklasowane, nie związane z żadną grupą społeczną, lub też należące dzięki swemu urodzeniu i wychowaniu do dwu takich grup równocześnie. Niekiedy są to mieszańcy narodowościowi, w żyłach których płynnie krew żydowska, lub po prostu Żydzi. A więc tytułowa bohaterka Wychowanki Sary to nieślubne dziecko pary Żydów z nizin społecznych, wychowywane w sferach arystokracji rosyjskiej; bohater Wychowanka jest nieślubnym synem arystokraty rosyjskiego i prostej Żydówki. Weltman motywuje więc poczucie zagubienia i nieprzystosowania u jednostki jej niestabilizowaną pozycją społeczną. Za czynnik sprzyjający alienacji uważa wpływ żywiołu obcego.

W ówczesnej Rosji zarówno lewica filozoficzno-społeczna, jak i prawica zdawały sobie sprawę z wyobcowania zeuropeizowanej inteligencji. Okcydentaliści doszukiwali się przyczyn tego zjawiska w opóźnieniu kulturalnym Rosji w stosunku do Europy Zachodniej; rewolucyjni demokraci - w dysproporcji między potrzebami rozbudzonej duchowo jednostki a przestarzałym ustrojem społecznym; słowianofile - w oderwaniu się "wykorzenionej" inteligencji od "gleby", od ludu. Weltman zdaje się zajmować stanowisko pośrednie. Wyobcowanie staje się u niego winą jednostki, ale winą tragiczną, wypadkową wielu różnych czynników, jak psychiczne dyspozycje człowieka, jego przynależność narodowa i pozycja społeczna, depersonalizacja tradycyjnych więzów międzyludzkich i brak poczucia stabilizacji, które niósł ze sobą kapitalizm.

Wyobcowanych bohaterów Weltmana można podzielić na szereg grup. Znajdą się wśród nich i jednostki aktywne, walczące o możliwość wybiecia się w pogardzanym przez siebie świecie, przypominające takich balzakowskich "kondotierów", jak np. Rastignac, i zbuntowany przeciwko panującemu ustrojowi nihilista /w narracji o losach tego bohatera pisarz wykorzystał pewne szczegóły biografii Hercena/, i rozkapryszony i dziwak nie liczący się z żadnymi normami życia społecznego, i bezstronny obserwator słabości ludzkich, i duszące się w swej sferze "demoniczne" kobiety, i bierne ofiary losu. Wszyscy ci ludzie nie mogą się przystosować do wymogów otaczającej rzeczywistości i w walce z nią ponoszą porażkę, lub też osiągają szczęście osobiste za cenę kompromisu z otoczeniem, upodobnienia się do pogardzanych uprzednio filistrów. W kształtowaniu ich losów daje się zaobserwować wyraźną sprzeczność między Weltmanem-moralistą a Weltmanem-artystą. Ten pierwszy usiłuje nagiąć swych bohaterów do wymogów panującej moralności, karze ich za buntownicze dążenia lub zmusza do wysoce sztucznej i nieprawdopodobnej metamorfozy psychicznej: do "nawrócenia" się na "drogę cnoty", które stanowi ustępstwo na rzecz gustów szerokiej publiczności; ten drugi rozkoszuje się siłą i bogactwem ich osobowości, rozumie - choć nie zawsze pochwała - ich protest przeciwko istnjącemu porządkowi rzeczy.

Pod względem przynależności gatunkowej Przygody mają niejednorodny charakter: z punktu widzenia tła są to powieści społeczno-obyczajowe; gdy idzie o głównych bohaterów - powieści psychologiczne; od strony fabuły - powieści sensacyjno-awanturnicze. Styl i język cyklu stanowi połączenie sięgającej tradycji romantycznych ozdobnej prozy w narracji autorskiej i doskonale podchwyczonej mowy potocznej w dialogach i monologach postaci. W wypowiedziach pisarza uderza - podobnie jak na przestrzeni całej jego twórczości - skłonność do igraszek słownych. Weltman lubuje się w mniej lub więcej dowcipnych aforyzmach, makaronizmach, kalamburach, językowych

qui pro quo. Nieraz posługuje się językiem polskim, jest to jednak polszczyzna daleka od poprawności, która sama w sobie stanowi źródło niezamierzonego humoru²⁰.

W cyklu weltmanowskim krzyżują się najrozmaitsze wpływy i tradycje literackie. Postacie śmiałych i sprytnych awanturników, sensacyjna intryga - to pozostałości romansu awanturniczego lub powieści Iotrzykowskiej. Z romantyzmu wywodzi się zarówno demoniczna atmosfera, otaczająca niektóre postacie, jak i bogactwo efektów melodramatycznych. Z charakterystycznych cech literatury tzw. "szkoły naturalnej" przejął Weltman zainteresowanie życiem codziennym i niższymi warstwami społeczeństwa, nasycenie języka literackiego elementami mowy potocznej, bogactwo realiów obyczajowych, które składają się na coś w rodzaju monografii danej dziedziny życia społecznego /monografie takie są gatunkowo bardzo zbliżone do znanych w twórczości przedstawicieli "szkoły naturalnej" tzw. "szkiców fizjologicznych"/. Elementy satyry społeczno-obyczajowej, skłonność do przesady, karykatury i groteski, pełna współżycia zaduma nad losem "małego człowieka", połączenie humoru i patosu, "śmiej przez łzy" - wszystko to przywodzi na myśl twórczość Gogola. Wychowanek może być zaliczony do rozwijającej się bujnie w Rosji lat sześćdziesiątych literatury antynihilistycznej. Powieść wykazuje niejedną analogię z takimi arcydziełami tej literatury, jak Ojcowie i dzieci Turgeniewa czy Urwisko Gonczarowa.

Jeśli idzie o literaturę obcą, najwięcej zawdzięcza cykl weltmanowski wpływom Balzaka i Dickensa. Podstawowe założenia cyklu przywodzą na myśl Komedie ludzką. Autora Salomei łączą także z autorem Eugenii Grandet wsteczne poglądy społeczne, którym nieraz przeczy obiektywna wymowa ich utworów. O pokrewieństwie tematyki i poetyki w powieściach Weltmana i Dickensa była już mowa. Inne cechy wspólne w twórczości obu tych pisarzy to doskonałość raczej szczegółów niż całości dzieł /konstrukcja nie należy do silnych stron powieści obu autorów, których żywiołowa wyobraźnia z trudem poddaje się rygorom intelektu/, kult sielanki i poezji ogniska domowego, obfitość scharakteryzowanych nieraz po mistrzowsku figur drugoplanowych, tendencja do tworzenia istnych galerii zabawnych i zarazem wzruszających óziwaków. Wszystkie te cechy tłumaczą się niewątpliwie charakterystycznym zarówno dla klasyka literatury angielskiej, jak i dla pisarza rosyjskiego dążeniem do syntezy elementów realizmu i romantyzmu.

Argumentów na rzecz tezy Pieriewierziewa o prekursorstwie autora Salomei w stosunku do autora Zbrodni i kary dostarczają przede wszystkim Przygody. Rzeczywiście dają się stwierdzić liczne analogie²¹. Dostojewski prowadzi czytelnika w sam gąszcz gorączkowego, obfitującego w kontrasty życia wielkiego miasta - w weltmanowskie "morze życia". Podobnie jak Weltman, ukazuje społeczeństwo nieustabilizowane, znajdujące się w stanie

ustawicznego wrzenia i fermentu, a na to tło rzuca losy jednostek dziwnych, wykolejonych, przeżywających niezwykle przygody. Jak Weltman posługuje się techniką powieści awanturniczej, lubi fabułę "mooną", dynamiczną, nie stroni od efektów rodem z melodramatu. Można nawet, jak czyni to badacz radziecki, zestawiać ze sobą poszczególnych bohaterów cyklu weltmanowskiego i wielkich powieści Dostojewskiego. Wszystkie te paralele są oczywiście słuszne tylko do pewnych granic. Filozoficzna i psychologiczna problematyka powieści Weltmana - na swój sposób przecież odkrywcoza i nowatorska - wydaje się prymitywna w zestawieniu z potęgą posępnych wizji jego wielkiego następcy. Toteż przypisywanie autorowi Serca i dumki wielkiego bezpośredniego wpływu na autora Idioty dowodzi ze strony Pierwierziewa pewnego braku rozeznania w hierarchii wartości literackich.

Pozostaje pytanie: czy twórczość Weltmana posiada z perspektywy stulecia trwałe wartości, czy też stanowi pozycję martwą o znaczeniu wyłącznie archiwalnym? Może wejść do skarbcza rosyjskiej klasyki literackiej czy też miejsce jej znajduje się wśród zapomnianych pozycji beletrystyki dziewiętnastowiecznej?

W moim przekonaniu odpowiedź na to pytanie znajduje się między dwiema tymi skrajnymi tezami. Autor Wychowanki Bury niewątpliwie nie należy do czołowych przedstawicieli literatury ojczyznej, ale w dziejach tej literatury winien zająć zasłużone - skromne miejsce. Wszedł do powieści rosyjskiej jako autor ciekawej i nowatorskiej prozy historyczno-baśniowej. W latach dojrzałych udało mu się - w pewnych przynajmniej utworach - dokonać syntezy najwartościowszych osiągnięć romantyzmu i realizmu. Pod koniec swej drogi twórczej stworzył dzieło o charakterze monumentalnej syntezy, w którym połączył żywy i bogaty obraz życia współczesnego społeczeństwa z problematyką filozoficzno-psychologiczną. Wreszcie, choć w pewnym stopniu inspirował geniusza tej miary, co autor Braci Karamazow. Można więc stwierdzić, że pozostawił w literaturze swego kraju trwałe ślady.

PRZYPISY

1 A.А. Вельтман, Цейстовый Роланд // Русская повесть двадцатых-тридцатых годов XIX в. Москва-Ленинград 1950.

2 А.А. Вельтман, Саломея, Москва-Ленинград 1936; Москва 1957.

3 Э.С. Ббимова, Начальный период литературной деятельности А.А. Вельтмана, // Русский романтизм, сборник статей, под редакцией А.И. Веленского, Ленинград 1927; Б. Бухштаб,

Первые романы Вельтмана, /w/ Русская проза, сборник статей под редакцией Е.Сйхембаума и М.Тынянова, Ленинград 1926; Г. Г р а н и н, А.Ф. Вельтман, /w/ Счерки по истории русской литературы первой половины XIX в., Баку 1941; В.Ф. П е р е в е р з е в, У истоков русского реального романа, Москва 1937.

- 4 Poświęcony omówieniu twórczości Weltmana rozdział książki Pieriewierziewa U źródeł rosyjskiej powieści realistycznej nosi wymowny tytuł Prekursor Dostojewskiego /Предтеча Достоевского/.
- 5 А.Ф. В е л ь т м а н, Начальные основания арифметики, Москва 1817.
- 6 А.Ф. В е л ь т м а н, Золотая ночь, Москва 1844.
- 7 А.Ф. В е л ь т м а н, Песнь ополчению Игоря Святославича, Москва 1838; Слово об ополчении Игоря Святославича, Москва 1866.
- 8 А.Ф. В е л ь т м а н, Конец бессмертный, Москва 1833.
- 9 А.Ф. В е л ь т м а н, Святославич брахми питомец, Москва 1835.
- 10 А.Ф. В е л ь т м а н, Предки Калимероса. Александр Филиппович Македонский, Москва 1836.
- 11 А.Ф. В е л ь т м а н, Генерал Калимерос, Москва 1840.
- 12 А.Ф. В е л ь т м а н, Сердце и думка, Москва 1839.
- 13 А.Ф. В е л ь т м а н, Новый Емея или превращения, Москва 1845.
- 14 А.Ф. В е л ь т м а н, Саломея, Москва 1843.
- 15 А.Ф. В е л ь т м а н, Чудодей, Москва 1849-1862.
- 16 А.Ф. В е л ь т м а н, Воспитанница Сара, Москва 1832.
- 17 А.Ф. В е л ь т м а н, Счастье-несчастье, Москва 1833.
- 18 А.Ф. В е л ь т м а н, Приемыш, Отдел рукописей Государственной ордена Ленина библиотеки СССР имени Ленина, фонд 47/1, карт. 32, единица хранения 1.
- 19 Zob. S. Goldgart, Nieznana powieść Aleksandra Weltmana, "Slavia Orientalis" 1966, Nr.1.
- 20 Np. Dwie Polki obrzucają się wyzwiskami "Wysoka durnica", "Psia mucha", "Panna szlachtówna" /Zob.. Чудодей, cz.II, s.388/; W Wychowanku napotykam rzekomo polski zwrot "А пан не шмаковал ещё моег каудудли?" / Zob., Приемыш, s.226/. Stale używa Weltman polskiej formy wołacza w funkcji mianownika.
- 21 Dostojewski należał do wielbicieli talentu Weltmana /Zob. Биография, письма и заметки из записной книжки Л.Н. Достоевского, СПб. 1863, cz.II, s.36; Ч.М.Д о с т о в е с к и й, Письма, t.I, Москва-Ленинград 1928, s.78/.

Стелла Гольдгарт

РОМАНЫ АЛЕКСАНДРА ВЕЛЬТМАНА С ПЕРСПЕКТИВЫ СТА ЛЕТ

Статья содержит попытку анализа и оценки наследия русского писателя Александра Вельтмана /1800-1870/, автора многочисленных стихотворений, поэм, драм, рассказов и романов. Этот писатель, в настоящее время почти полностью забытый, принадлежал к наиболее плодовитым и популярным представителям русской беллетристики XIX в.

Автор статьи останавливается на творчестве Вельтмана в оценке критики, приводит основные факты его биографии, характеризует его личность и мировоззрение, рассматривает его литературную деятельность. Она уделяет внимание прежде всего романам, которые играют главную роль в наследии писателя.

В творчестве Вельтмана можно выделить три периода. Первоначально писатель испытывал влияние романтизма; второй период носит переходный характер: Вельтман колеблется между романтическим и реалистическим видением мира; в третий период возникли произведения реалистического характера. Автор статьи пытается определить основные достижения романиста в каждый из этих периодов. Итак, Вельтман-романтик создает новый жанр, в котором сочетаются элементы исторического романа и сказки; в зрелые годы писателю удается иногда синтез самых ценных достижений романтизма и реализма; в последний период своего творчества он стремится создать роман нового типа, учитывающий опыт как авантюрного романа, так и прозы социально-бытового и психологического характера.

Анализ наследия писателя приводит к выводу, что Вельтман оставил заметный след в истории отечественной литературы.

Stella Goldgart

THE NOVELS OF ALEXANDER WELTMAN AFTER A CENTURY

The article presents a tentative analysis and evaluation of the literary production of the Russian writer Alexander Weltman/1800-1870/, the author of numerous poems, poetic tales, dramas, novels, and short stories. This writer, who has now fallen almost into entire oblivion, was among the most fertile and most widely read representatives of nineteenth-century Russian fiction.

The author of the article records the present state of research on this writer's work, cites the principal facts and events of his life, describes his personality and general outlook, and analyses his literary production. Her attention has been centered on his novels, the most important portion of Weltman's literary heritage.

There are three periods to be distinguished in Weltman's work. During the first the writer was under the influence of Romanticism; the second period was of transitory character: Weltman was oscillating between the romantic and the realistic visions of reality; in the third period his works were written in the realistic convention. The author has tried to bring to light the most outstanding of the writer's achievements for each successive period. Thus, Weltman the romantic writer created a new literary genre, consisting of a combination of certain elements of the historical novel with elements of a fairy tale; in his mature years he was sometimes able to achieve a synthesis of the best attainments of Romanticism and Realism; finally, in the last period he strove to create a novel of a new type, founded on the experience of both picaresque novels and prose of social and psychological character, depicting the morals and manners of his time.

The analysis of this writer's work permits to conclude that Weltman deserves a place in the history of Russian literature.